

Joc corporal, esport i educació física a l'ideari pedagògic de la Institución Libre de Enseñanza

Andrés Payà Rico

Universitat de València

RESUM

La Institución Libre de Enseñanza, en el seu afany per a aconseguir una formació integral de l'home, no descuida l'educació física o corporal, tan abandonada en el seu moment en pro d'una major atenció a l'educació intel·lectual. Per això, i amb l'objectiu de restaurar l'equilibri perdut, posaran en marxa una sèrie d'iniciatives de caràcter higiènic i pedagògic com les colònies, els passeigs i les excursions escolars, així com esports i jocs corporals, encaminats a la millora física de la població. L'èxit d'iniciatives i experiències europees respecte a aquest punt serviran de model per a introduir l'activitat lúdica a l'escola. D'especial importància i valor pedagògic es revelen els esports anglesos, considerats com a exemple d'una educació física, moral i formadora del caràcter. Al reclam i a la crida d'atenció a la societat, així com a la promoció d'aquestes activitats, dedicaran els institucionistes els seus esforços. El foment i la inclusió lúdica a les aules requerirà un canvi generalitzat de l'escola, que es troba adormida i ancorada en pràctiques tradicionals, i que es resisteix a creure en les virtuts educatives d'aquestes activitats.

PARAULES CLAU: història de l'educació, història de la pedagogia, educació física, esport, joc.

ABSTRACT

The Institución Libre de Enseñanza, in its eagerness to achieve a man's all-round education, doesn't overlook the physical or corporal education, so forgotten in its time on behalf of a greater attention to the intellectual education. In order to achieve that and restore the lost balance, a series of hygienic and pedagogical initiatives will be taken. Initiatives

like summer camps, walks and school trips, as well as sport activities and corporal games, directed to improve the physical condition of the population. The success of European initiatives and experiences in that respect will be a model to set in motion the introduction of the ludic activity at the school. English sports are considered to be very important and of great pedagogical value. They are an example of physical, moral and character building education. Institutionalists will devote their efforts to attract society's attention, as well as promote such activities. The promotion and introduction of ludic activities in the classroom will require a widespread change of the school, a school asleep and anchored in traditional practices and reluctant to believe in the educational virtues of these activities.

El corrent intel·lectual i pedagògic que representen la Institución Libre de Enseñanza (ILE) i el seu concepte educatiu —que rebutja la tradicional erudició, formalitat o mera instrucció, per a qualificar-la com una acció completa, a més d'integradora i que afecta a tota la persona—, no pot ser aliè al cultiu corporal o a l'educació física ni deixar-los de costat si desitja aconseguir un verdader i complet programa de formació d'hòmens. Una educació que pretén ser l'instrument bàsic de reforma o ferramenta de canvi, prenent la pedagogia com a disciplina que haurà de realitzar la millora tècnica i moral dels hòmens i l'escola. Entre les diverses iniciatives modernitzadores de l'ensenyança, considerem que hi ha una activitat que arreplega perfectament i il·lustra gran part dels ideals educatius que dirigeixen la seua pedagogia, englobant i sintetitzant gran part dels valors que ha de reunir l'acció educativa institucionista: l'activitat lúdica. Si bé aquesta activitat està present en molts espais i es manifesta sota diverses formes, atendrem aquelles més relacionades amb l'educació física, on els jocs corporals i els esports seran els seus principals protagonistes.

Per a situar la presència de la dimensió lúdica en aquesta educació corporal i integral, hem volgut acostar-nos al tema a través d'una font documental d'excepció, el *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* (BILE). Aquest, com a òrgan de difusió científica i lloc de trobada entre generacions i corrents a través del qual s'expressen les idees i tècniques pedagògiques dels institucionistes, ens permetrà observar tot un compendi que mostra els ideals defesos en la matèria, a més d'arreplegar les consideracions d'autors estrangers, que influeixen sobre la recepció i influència en la integració del joc en els processos formatius.

La preocupació per l'educació física i, més concretament, pels jocs corporals, es dona per la necessitat i el reclam a la consciència de la comunitat educativa de recuperar l'equilibri perdut en l'educació tradicional, que ha estat primant l'aspecte intel·lectual sobre d'altres, i ha impossibilitat així la pràctica d'una educació integral que considerara la part física en igualtat de condicions que la intel·lectual, moral, social o estètica. Així, i per a recuperar aquest equilibri, els institucionis-

tes prenen com a elements fonamentals de l'educació física els esports i els jocs corporals. Unes activitats que substituïxen o acompanyen —segons els casos— l'obsoleta gimnàstica, considerada més artificial, mecànica i menys universal que el joc, més natural, creatiu, motivador i afavoridor d'un desenvolupament harmònic.

i. Necessitat i reclam de pràctiques lúdiques a l'educació física escolar

El projecte educatiu institucionista, en el seu compromís de proporcionar una formació integral als seus alumnes, farà especial insistència en l'aspecte físic o corporal, que es considera oblidat i marginat del procés educatiu en detriment d'altres facetes d'indole intel·lectualista. Per això se sumaran esforços, iniciatives i denúncies, amb la pretensió de reivindicar i implementar l'educació física en tota acció educativa, fins a arribar a considerar el segle XIX com el *segle del renaixement corporal*, ja que «se han regenerado la inteligencia, el sentimiento y la personalidad, pero todavía queda por regenerar el *cuero*, víctima aún, no ya del ascetismo religioso, como en la Edad Media, pero sí del progreso que impone en la vida moderna un desequilibrio fisiológico que se debe compensar á todo trance».¹ L'educació física a l'escola brillava per la seua absència, on les pràctiques docents basades en la rutina i sedentarisme, així com les funestes condicions ambientals totalment oposades a la concepció naturalista de l'aire lliure, impediexen que es practique tot exercici actiu i, menys encara, el joc: «Cuando ciertos maestros prohíben a sus alumnos juegos ruidosos y los tienen encerrados en habitaciones donde hace una calor de estufa, impiden a estos alumnos adquirir la salud y el vigor que les son debidos.»² Un context escolar que es presenta com a contrari a la recepció de l'educació física, tan abandonada en detriment d'una educació intel·lectualista i llibresca, que haurà de canviar la seua configuració i dinàmica per a donar cabuda al tan necessitat desenvolupament físic dels seus alumnes. La *lluita contra el sedentarisme* serà l'objectiu previ i necessari per a poder introduir l'educació física a l'escola, els remeis de la qual seran «disminuir las horas de estudio, aumentar las de recreo y, durante éstas, someter a los alumnos a ejercicios físico y a juegos atractivos».³ Activitats físiques i lúdiques que hauran de formar part del programa escolar com un element més, amb la mateixa consideració d'obligato-

1. Alejandro SAN MARTÍN, «De los juegos corporales más convenientes en España», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* (BILE), núm. 304 (1889), p. 292.

2. Maurice BOIGEY, «La educación física y la enseñanza», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 747 (1922), p. 171.

3. Maurice BOIGEY, «La educación física y la enseñanza», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 747 (1922), p. 175.

rietat, d'avaluació, de distribució i de planificació que qualsevol altra matèria. A més, requerirà la correcta vigilància i intervenció dels mestres, assessorats per professors especialistes en la matèria, que afavorisquen els jocs dels alumnes i la seua correcta aplicació: «Convendrá, necesariamente, que ésta educación física sea también objeto de una organización, y que los maestros, ayudados de profesores de cultura física competente, vigilen por sí mismos los juegos para animarlos, si es necesario, y hacer que rebose en ellos sin cesar el interés.»⁴

Aquesta necessitat d'organització, i fins i tot d'obligatorietat, es confirma amb la circular dictada a Prússia, on el ministre d'Instrucció Pública, Von Gossler, estableix en el reglament de 27 d'octubre de 1882 la necessitat d'instaurar aquesta obligació d'incloure el joc en els programes escolars, a causa de l'escassa possibilitat de jugar en altres espais o llocs, perquè els xiquets tinguen l'oportunitat de posar en pràctica una educació lúdica integral, d'una manera no espontània ni ocasional, sinó organitzada i programada amb tot el rigor que requerix i mereix la dita activitat: «La escuela debe tomar bajo su amparo el juego, como una manifestación de la vida del jóven, igualmente saludable para el cuerpo y el espíritu, el corazón y la cabeza, con el incremento de fuerza y destreza física y los efectos éticos que de él se derivan; y tomarlo, no *ocasionalmente*, sino por *principios* y de una manera *organizada*.»⁵ L'escola haurà d'erigir-se, doncs, en defensora i protectora del joc, oferint el temps i l'espai que no pot trobar la infància en altres àmbits antigament habituals per a desenvolupar aquesta activitat, com el domèstic o l'urbà. Però la inclusió del joc a l'escola haurà de fer-se amb tot rigor, respectant la serietat i la importància d'aquesta activitat, que ha de ser planificada dins de la programació habitual. Aquesta inclusió tampoc no vol dir que s'haja de sotmetre a les pràctiques rutinàries escolars, plenes de tedi, avorriment i faltades de tot interès per als alumnes. L'educació física no ha de caure en l'error de convertir-se en un exercici sense motivació i transformar-se en una activitat rutinària pròpia de l'escola tradicional, sinó que la mateixa escola i totes les pràctiques que s'hi realitzen també hauran de canviar. Així doncs, per a captar l'interès dels alumnes sobre l'educació física, el mestre es valdrà dels jocs que posseïxen una motivació intrínseca, la qual cosa farà que els xiquets posen màxima atenció, per mitjà d'una activitat que els proporciona plaer i diversió, i es facilite així l'estímul per a practicar els exercicis corporals que conformen el programa d'educació física:

4. Maurice BOIGEY, «La educación física y la enseñanza», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 747 (1922), p. 176.

5. Joaquín SAMA, «La educación física de la mujer», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 381 (1892), p. 378.

Una condición esencial para que la lección de educación física sea saludable al niño es que le divierta. La falta relativa de placer tiene un inconveniente; hace abandonar pronto los ejercicios físicos. Conviene que la acción corporal sea agradable para ejercer un influjo fortificante. La alegría y el placer, no lo olvidemos, son los más poderosos tónicos, sobre todo para los niños. Los juegos tienen una superioridad intrínseca sobre la mayor parte de los movimientos artificiales.⁶

Una altra veu de suport a favor de la introducció i de l'ús del joc com a instrument educatiu contra la decadència física de la població escolar ens arriba de la mà d'Alfredo Calderón. Considera el joc com un element ideal tant per a l'educació física, com per a fins educatius de caràcter sensorial i fins i tot moral, sempre que siga ben dirigit pels educadors: «Un medio poderoso para impedir los efectos de esta decadencia física consiste en la discreta aplicación de los juegos, que, á más de constituir un ejercicio muscular excelente, sirven para realizar la educación de los sentidos, y aún, bien dirigidos, pueden contribuir al desarrollo de las más altas cualidades morales.»⁷ Aquest apunt de Calderón a favor de l'activitat lúdica, el podem considerar com un dels primers que s'alcen en defensa del joc en el programa de l'educació física (l'article està datat en 1879), la qual cosa fa també que en cap moment oblide el caràcter higienista i a favor del bon desenvolupament físic propi del moment. Serà, doncs, sempre preferible el joc corporal a la gimnàstica, considerada mecànica, artificial, plena de rutina i afavoridora de l'avorriment, contràriament al joc corporal a l'aire lliure, l'activisme, l'alegria i la naturalitat del qual contribuïxen d'una manera més efectiva a l'educació física dels que el practiquen. A més, el joc corporal, a causa de la seua versatilitat i varietat de moviments, activació de diferents músculs i excitació orgànica, pot arribar a comprendre la gimnàstica i l'esport, i ser considerat com «la forma de educación física más sintética, por lo mismo que es la más natural, y en consecuencia, la de más urgente implantación en un país como el nuestro, poco menos que desprovisto de costumbres atléticas».⁸ Així conclou el professor de la Universitat de Madrid Alejandro San Martín, recomanant, com a activitat a instaurar a les escoles espanyoles en l'educació física, el joc corporal, enfront de la gimnàstica que es practicava fins al moment a les institucions educatives.

6. Maurice BOIGEX, «La educación física y la enseñanza», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 747 (1922), p. 176.

7. Alfredo CALDERÓN, «La educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 56 (1879), p. 84.

8. Alejandro SAN MARTÍN, «De los juegos corporales más convenientes en España», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 302 (1889), p. 261.

2. Experiències d'aplicació educativa d'esports i jocs corporals en països europeus

Diverses són les iniciatives i experiències que es van produir en el context europeu relatives a la introducció d'aquestes activitats en els programes d'educació física escolars. Aquestes seran de gran influència i serviran d'exemple per a altres països, així com d'objecte d'atenció per als institucionistes, tan interessats en qualsevol innovació europea. A Bèlgica, el Govern organitza en 1883 dos cursos d'ensenyança de jocs per als mestres de gimnàstica, un a Lieja i un altre a Nivelles. I d'altra banda, a Suïssa, se celebra a l'octubre de 1886 un congrés de professors de gimnàstica a Zuric, que estableix entre les seues conclusions el valor pedagògic del joc i els esports en tres dimensions:

1°, favorece el desarrollo y salud corporales; 2°, constituye una admirable escuela del carácter, en que se aprende valor personal, resolución, sumisión voluntaria á la ley, sentido del derecho y la equidad; 3°, permite que se revele la vida intelectual y moral del niño tan á las claras, como jamás puede verse en la clase ni aún en el gimnasio, favoreciendo por extremo la misión educadora del maestro.⁹

A França, es convoca el Concurs Bischoffseheim per a l'Organització dels Jocs Escolars, al qual es presenten nombrosos treballs relatius a la matèria que ens ocupa, encara que amb un caràcter més fisiològic que merament pedagògic o educatiu. A més, es creen dues iniciatives per a afavorir la inclusió escolar dels jocs corporals: «La “Sociedad para la propagación de los ejercicios físicos en la educación”, que trataba de trasportar á Francia los juegos y los hábitos del *sport* inglés, y la “Liga nacional de la educación física”, cuya tendencia era despertar el interés de la juventud por los antiguos juegos franceses, en desuso á causa del creciente predominio de la educación intelectualista.»¹⁰ Les autoritats educatives alemanyes, a més de l'anteriorment citat reglament de Von Goosler, que estableix l'obligatorietat de la pràctica dels jocs corporals a l'escola, fomenten una àmplia promoció i formació del professorat en la nova metodologia lúdica, creant a Berlín un Comitè Central per a la Propagació dels Jocs de la Joventut i del Poble Alemany, que «funda cursos supletorios para enseñar á los maestros y maestras los juegos escolares», de manera que «2.398 maestros y 1.282 maestras han seguido ya estos cursos, que se dan en varias ciudades del imperio».¹¹ L'educació física d'Itàlia també

9. X., «Juegos corporales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 216 (1886), p. 46.

10. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales en la educación», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 146.

11. Ricardo RUBIO, «De educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 457 (1898), p. 110.

s'unix al moviment a favor dels jocs corporals, i té entre les seues files el professor de la Universitat de Torí Angelo Mosso. Aquest fisiòleg, que treballa pel renaiement del joc en el seu país, organitza en 1897 el Comitè Central Nacional per als Jocs Gímnics a les Escoles i en el Poble, disposant també d'iniciatives oficials de les autoritats italianes, com la del Ministeri d'Instrucció Pública, que crea un títol universitari que habilita els mestres per a l'ensenyança de l'educació física en escoles secundàries i normals.

Encara que, si hi ha alguna nació que destaca per l'aplicació dels jocs corporals i esports a l'educació, aquesta és Anglaterra, que disposa d'una llarga tradició i és pionera en el convenciment dels beneficis educatius de l'activitat lúdica. Sobre el poble anglès i l'extraordinari desenvolupament de l'educació física a través dels jocs, hi ha multitud d'alabances per part de tots aquells que tracten la matèria, sense excepció; una educació física que convertix els anglesos en el paradigma a seguir per les altres nacions, que pretendran imitar-los, com és el cas espanyol:

No en vano el ejemplo de Inglaterra en lo que toca al cuidado y desarrollo del cuerpo, que ha hecho indudablemente del inglés el hombre cosmopolita por excelencia, gracias á la resistencia vital, producto indudable de la atención sostenida sobre cuanto tiende á vigorizar el elemento material del hombre, es imitado y seguido por las naciones más adelantadas del continente.¹²

Les virtuts cíviques i d'ordre social que s'exerciten i es desenvolupen amb la pràctica dels jocs i esports anglesos són la característica principal que els fa ser un model per a altres nacions. Educació social que prevé de possibles perills d'índole moral, dels quals es consideren protegits els xiquets britànics pel mer fet de practicar aquests jocs que els proporcionen les virtuts típiques del perfecte cavaller anglès: «Los ingleses, pueblo esencialmente práctico, hacen también entrar los juegos en sus programas y procuran que los niños se interesen en ellos, tanto como en los estudios mismos: porque en los juegos ven los ingleses, no tan sólo el ejercicio físico, sino un embrión de vida social, en la emulación digna, la disciplina, la sumisión al mando y á la autoridad, la obligación a la obediencia, la lealtad y la abnegación.»¹³

Aquesta convicció i aposta pels jocs corporals a l'escola i els efectes beneficiosos per a l'educació integral que proporcionen són comuns a tota la població anglesa, totalment a favor de l'element ludicoesportiu, fins al punt d'arribar a situar-

12. Adolfo Alexis BUYLEA, «Nota sobre los juegos corporales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 317 (1890), p. 118.

13. Ilirio GUIMERA, «Los ejercicios corporales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 288 (1889), p. 36.

lo en primer lloc entre les seues preferències, primant-lo enfront d'altres beneficis i avantatges. I açò arriba a tal extrem que els pares a l'hora d'elegir un centre escolar o un altre per als seus fills es fixen en la possessió o no d'un camp de joc o lloc idoni per a jugar, de manera que arriba a ser més important per a ells que els seus fills puguen practicar els jocs nacionals (*football* i *cricket*), que el rendiment escolar o els estudis d'aquests:

Todo padre en situación de elegir entre varias escuelas, enviará siempre á su hijo á aquella que tenga más hermoso sitio para jugar y donde se juegue mejor y más provechosamente [...]. Me declaraba que a un par de discípulos suyos que hubiesen vencido en el *foot-ball* ó el *cricket* á los de otro establecimiento, eran para él un reclamo mejor que los más brillantes exámenes de ingreso en los estudios superiores. Por lo que algunos días, en las más hermosas tardes, me aconsejó que arrojase los libros, que llevase á mis alumnos al campo de juego y jugase allí enérgicamente con ellos.¹⁴

Un altre exemple dels avantatges que oferix per als alumnes una educació basada en els jocs corporals és l'experiment realitzat en 1884 a Anglaterra pel professor Ch. Paget. L'educador, arran del descontentament davant dels progressos acadèmics de la seua classe, va separar els seus alumnes en dues seccions, una de les quals va seguir el mètode tradicional amb les mateixes hores de treball intel·lectual i de recreació de sempre (el grup de control); el grup experimental dedicava a les lliçons la meitat del temps emprat amb anterioritat i «pasaba la otra mitad en ejercicios y juegos corporales al aire libre en un prado próximo. Al llegar las vacaciones se vió que estos últimos superaron á los primeros en el resultado de todos sus estudios. No hay que añadir que, además, se encontraban más sanos y robustos».¹⁵ Els beneficis educatius d'índole física i moral, a Anglaterra, no s'apliquen únicament a l'escola infantil o primària, sinó que és tan gran el convenciment i l'aposta pels jocs corporals, que arriben fins i tot a aplicar-se a les universitats, on l'educació intel·lectual és acompanyada d'una educació física que la complementa i la millora. Els estudiants universitaris anglesos es convertixen així en beneficiaris de l'exercici a l'aire lliure i milloren, a més, els resultats acadèmics:

No sólo se estudia teóricamente, sino que se realiza en todo su vigor, el sistema de la educación omnilateral. Pocas horas de estudio en la soledad y tristeza de una habitación cerrada; mucho ejercicio físico al aire libre; amplio espacio

14. X., «Juegos corporales», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 216 (1886), p. 45.

15. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 148.

para toda clase de juegos que puedan conducir al desarrollo físico [...]. Los resultados de semejante procedimiento educativo no pueden ser más fructuosos: las nuevas generaciones se distinguen por su robustez física, por sus buenas proporciones materiales; pero al propio tiempo sus trabajos intelectuales llevan el sello de la libertad de espíritu, de la originalidad, del ingenio, de la profundidad de criterio, de una actividad intensa, y, sobre todo, de un sentido verdaderamente positivo y humano, que contrasta con la ligereza, la falta de interés y el predominio de lo fantástico é idealista, que son patrimonio, bien triste por cierto, de estas naciones neolatinas.¹⁶

Aquestes excel·lents virtuts educatives integrals dels jocs i esports anglesos fan que els institucionistes espanyols es fixen en ells i els prenguen com a exemple o model a seguir, en un país on tant la realitat material com el convenciment social són molt distints al britànic, i on, per tant, l'ILE haurà de realitzar tota una labor de promoció i ús d'aquestes activitats ludicoesportives.

3. La letargia física espanyola i el desvetllament ludicoesportiu institucionista

Una vegada revisades algunes de les iniciatives i experiències realitzades en els països europeus, és moment ara d'atendre allò que ocorria en el territori espanyol. Com podem imaginar pel que s'ha dit fins al moment, la situació que travesem no és gaire falaguera, ja que Espanya és el país que se situa a la cua pel que fa a l'educació física i els jocs corporals, i roman, com diu Buylla, adormida en una felicitat i ignorància alienes a tot progrés europeu: «Nuestra España, nuestra tierra feliz en un sueño ya demasiado prolongado, no duerme tanto que no la despierten á momentos, esas voces del progreso y de la febril actividad de los países vecinos y [...] se siente influida, aunque desgraciadamente muy poco á poco por las corrientes civilizadoras que dan calor y vida á nuestra raza.»¹⁷ Decadent situació a la qual intentaran posar remei els institucionistes amb diverses iniciatives que prendran com a fonament i exemple els jocs corporals i esports anglesos com el *football*, el *rounders* o el *cricket*, a més dels autòctons, com els jocs de pilota. Una mostra de la influència anglosaxona i de la importància que cobra l'ILE en el moment del joc corporal i els esports són les associacions escolars, que coneixem a l'Estat espanyol de la mà de Rafael Altamira i Crevea, el qual les considera com un bon instrument per a la difusió d'aquests jocs, que haguera d'estendre's més

16. Adolfo Alexis BUYLLA, «La educación física y moral en las universidades», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 202 (1885), p. 204.

17. Adolfo Alexis BUYLLA, «Nota sobre...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 317 (1890), p. 118.

entre altres organismes i institucions que fomentaren la pràctica d'aquestes activitats d'educació física. Així, exalça Anglaterra, on «se formaron desde luego sociedades especiales para atender á este fin, desarrollando los juegos libres: *foot-ball*, *rounder*, *paperchase*, ejercicios de natación, remo, etc. [...] En España no conozco otras manifestaciones de este género que el Club de velocipedistas, creado en Oviedo con el concurso de profesores y alumnos de la Universidad, y la Sociedad de juegos físicos, formada por alumnos y profesores de la Institución Libre de Enseñanza y continuada por la Corporación de antiguos alumnos».¹⁸

L'interès i l'atenció per l'educació física espanyola de la mà de l'ILE estan marcats per un doble fi, tant corporal i higienista, com moral, ja que com diu Molero Pintado en relació amb els jocs i esports adoptats per la Institució, «se busca no solamente el endurecimiento físico sino el moral, derivado de la observación de las reglas o simplemente del *fair play* que debía acompañar cualquier actuación deportiva».¹⁹ Per a aconseguir els objectius educatius integrals, les primeres iniciatives de caràcter higienista i de caràcter merament fisiològic i corporal passaran a ser preocupació dels pedagogs i educadors, que faran ús de passeigs i excursions escolars, de viatges, de colònies i d'escoles a l'aire lliure, així com de la instauració dels jocs a les aules espanyoles, a imitació del que s'estava fent amb gran èxit en els països veïns: «Cuando hace doce años la Institución, separándose y modificando las costumbres hasta entonces reinantes en España en material de régimen y disciplina escolar, estableció como parte integrante de su programa educativo los juegos, las excursiones y los viajes, cuya dirección confió a los mismos profesores, creía en verdad atender así á una necesidad de la educación física en nuestro país; pero lo que en realidad hacía era responder á un sentimiento general que, si bien de un modo latente, animaba entonces á todos los pedagogos de Europa.»²⁰

Jocs corporals que són preferibles a la gimnàstica, i que ocupen un lloc principal en els programes d'educació física en detriment d'uns exercicis més rígids i artificials. Les activitats lúdiques són preferibles a la gimnàstica perquè aquesta requereix «cierto arte y aprendizaje que no permite aplicarla sino cuando el niño está ya, por decirlo así, formado, mientras que los juegos corporales pueden comenarse á aplicar desde la edad más tierna. Y es de grande importancia que la educación física comience lo antes posible».²¹ Avantatges també des del punt de vista fisiològic del joc sobre la gimnàstica, així com molts d'altres, que el mateix Gui-

18. Rafael ALTAMIRA Y CREVEA, «Asociaciones escolares», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 376 (1892), p. 297.

19. Antonio MOLERO PINTADO, *La Institución Libre de Enseñanza: Un proyecto de reforma pedagógica*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, p. 104.

20. Ilirio GUIMERÀ, «Los ejercicios...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 288 (1889), p. 33.

21. Ilirio GUIMERÀ, «Los ejercicios...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 288 (1889), p. 35.

merá atribuïx a l'activitat lúdica: «El salto á la comba, la carrera y los numerosos juegos de niños que se fundan en rivalizar en velocidad, son más provechosos, bajo el punto de vista respiratorio, que los ejercicios de fuerza. No acabaríamos nunca si quisiéramos exponer y analizar todas las ventajas de los juegos como medios de realizar la educación física.» S'hauran d'establir els jocs corporals a les aules espanyoles com a mitjà preferible per a una bona educació física, però no sols per als xiquets en edat escolar, sinó també per a la resta de la població. El tipus o classe de jocs que hagen de practicar-se no serà tan important com el fet que es jugue, de manera que aquest serà l'objectiu principal de la campanya o difusió de l'activitat lúdica.

També Francisco Giner s'ocupa de l'estat de l'educació física a les escoles espanyoles i de la necessitat de disposar, entre altres elements, dels jocs corporals per a aconseguir els objectius educatius proposats. Giner coresponsabilitza tota la societat com a educadors físics —cada u des dels seus àmbits i possibilitats—, els quals tindran una sèrie de funcions amb aquest compromís educatiu. La família s'encarregarà de l'alimentació, del son, del treball domèstic, del vestit, de la neteja i de totes aquelles condicions relatives a la higiene. El municipi serà el responsable de proporcionar espais de joc als xiquets de la seua població, i construirà si cal passeigs i parcs públics, així com camps de joc o banys públics. L'Estat, per mitjà de la inspecció i promoció de tots aquests mitjans anteriors, també tindrà la seua part de responsabilitat, que es completarà amb les funcions i condicions que haurà de proporcionar l'escola. Una educació física escolar que comprèn: les condicions higièniques del local, règim *general* de l'ensenyança (saludable o antihigiènic), règim *especial*, per a promoure i millorar el desenvolupament físic. Dins del règim especial, figuren els exercicis i jocs corporals dels quals ens estem ocupant; uns exercicis que tenen un caràcter predominantment muscular —però sense oblidar un altre tipus d'avantatges educatius—, agrupats en: gimnàstica muscular (amb aparells i sense) i exercicis militars; esgrima, carrera, natació, tir al blanc, equitació, velocípede, rem i vela (esports); passeigs i excursions al camp; així com els «juegos corporales organizados, más ó ménos enérgicos, desde el billar, v. g., ó los bolos, á la pelota, marro, *cricket*, *lawn tennis*, *foot ball*, *croquet*, *crosse*, etc.».²²

Els jocs recomanats no es correspondran sempre amb els esports i jocs anglesos, sinó que s'haurà d'aprofitar la riquesa dels jocs tradicionals autòctons, així com les cançons que els acompanyen, que també ajudaran al desenvolupament integral d'aquells que els practiquen. El folklorista Antonio Machado i Álvarez rea-

22. FRANCISCO GINER DE LOS RIOS, «Los problemas de la educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 273 (1888), p. 158.

litza importants estudis sobre els jocs infantils espanyols i les virtualitats que aquests ofereixen, com per exemple, el fet de ser uns excel·lents indicadors del futur caràcter moral i temperament físic, o la substantivitat que adquirixen respecte al desenvolupament de les facultats del xiquet: «En estos juegos, mejor dicho, en el más sencillo de ellos, se ejercitan y desarrollan paralelamente la atención, la inteligencia, la memoria, la voluntad, el instinto de imitación de los niños y sus fuerzas físicas, latentes, como aquellas facultades, en los primeros momentos de la vida.»²³ Aquests jocs de moviment propis de les primeres edats, que Machado anomena «de mans i dits», constituïxen tot un sistema educatiu infantil de gran interès per a l'educador que els observa, ja que, en ser naturals i espontanis, tots els exercicis que es realitzen contenen els fonaments del futur desenvolupament.

Deixant de banda aquests jocs, més propis de les primeres edats on el mateix cos és l'objecte lúdic, els jocs corporals més estesos han de reunir una sèrie de condicions per a ser considerats com a tals. Així, aquests exercicis han de complir els requisits de recreació, llibertat, varietat, col·lectivitat, publicitat, popularitat, complicació —perquè l'interès motive un continu aprenentatge—, assequibilitat i solemnitat. El joc espanyol que es considera que reuneix tots aquests requisits de manera sintètica i que conté els avantatges del joc, la gimnàstica i l'esport al mateix temps és el *joc de pilota*, que és, doncs, el més recomanat per a practicar en qualsevol situació educativa. Moltes són les modalitats de pilota que es practiquen amb llarga tradició i de les quals se'n conserven algunes hui en dia en zones localitzades; entre aquestes variants podem trobar el joc al llarg, la pilota a trinquet, el joc de rebot, o el joc de pilota a ble, que és el típic valencià, que practiquen de manera professional els *pilotaris* i és el més adequat per a l'ensenyança, per la qual cosa «no debe, pues, aplicarse más que como medio de enseñanza, y esto por ser el más fácil de jugar y aprender».²⁴

Pel que fa a l'aplicació real dels jocs escolars, no hi ha res organitzat oficialment, contràriament al que ocorria en altres països, com hem vist, en els quals, si bé les iniciatives i experiències partixen d'esforços particulars, prompte el Govern i les autoritats pertinents es fan càrrec de la matèria, afavorint el joc corporal en l'educació física. Ací, el joc corporal és introduït per l'ILE, establint una tarda de joc obligatori i una altra de voluntària, possibilitant el bon desenvolupament d'aquestes activitats lúdiques, que van començar per l'organització de jocs tradicionals i la introducció d'esports anglesos (*foot-ball* i *rounders*) a l'escola. La xicoteta cronologia d'estos primers jocs en aquests moments és la següent:

23. Antonio MACHADO Y ÁLVAREZ, «Juegos infantiles españoles», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 175 (1884), p. 151.

24. Alejandro SAN MARTÍN, «De los juegos corporales más convenientes en España», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 303 (1889), p. 275.

[...] la *Institución Libre* dedica todos los miércoles por las tardes y muchísimos domingos del curso al juego corporal en el soto del puente de San Fernando, juego de maestros y alumnos, obligatorio los miércoles y potestativo los domingos [...] en 1877, entonces, salíamos todos los días á pasear con nuestros alumnos y tomábamos parte de sus juegos del *marro*, del *salto*, del *tín*, etc.; pero en 1882 fue cuando se organizaron los partidos normales con la dirección del Mr. S. H. Capper [...], en 1889, á la vuelta de una visita á Inglaterra de uno de nuestros profesores, se introdujo el *foot-ball*, que desde entonces viene siendo nuestro juego de invierno, habiendo quedado el *rounders*, como menos violento, para los meses más calurosos de la primavera.²⁵

Els jocs introduïts pels institucionistes prompte fan extensible la invitació a practicar-los a altres persones; ja no es restringeixen als alumnes de les seues escoles, sinó que hi comencen a participar també persones adultes i el col·lectiu docent, fins i tot l'universitari: «Este movimiento en favor de los juegos escolares de nuestro país, iniciado y mantenido por la Institución no ha quedado completamente reducido al círculo de sus alumnos; en nuestros partidos de foot-ball y rounders, vienen tomando parte otras personas, alumnos y hasta profesores de la Universidad, y aun personas de edad madura.»²⁶ Si bé practiquen els jocs altres persones alienes a l'ILE, el convenciment general existent a favor de la seua pràctica escolar és insuficient: existeix encara un sector de la població amb reticències, que fan que l'educació física escolar quede descuidada, per por d'aquestes persones de disminuir l'educació intel·lectualista, consagrada per una tradició escolar molt resistent al canvi. Per a lluitar contra aquestes reticències socials a la inclusió de l'activitat lúdica a les aules, en detriment de les hores dedicades a l'educació intel·lectualista, serà necessària una organització pedagògica ideal de l'escola, que faça un repartiment proporcional i compensat del temps destinat a una activitat i l'altra —conjugant l'exercici físic amb el mental—, la fórmula del qual consistix en «un mínimum de trabajo sedentario, en la reducción máxima del tiempo consagrado al esfuerzo mental, si bien haciendo este todo lo más intensivo posible, y en compensar esta intensidad, no por aburridos ejercicios gimnásticos en locales cerrados, sino por el juego corporal al aire libre».²⁷

25. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales ...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 146.

26. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales ...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 147.

27. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 148.

4. L'organització d'aquestes activitats a l'escola: un repte que exigeix canvis

Si queda clar que el joc corporal no perjudica (més prompte tot el contrari) la cultura intel·lectual dels alumnes, s'haurà d'optar per decidir quins són aquells jocs que caldrà practicar i sota quina pedagogia. L'elecció, atenent a criteris pedagògics dels jocs corporals més convenients, correspon als educadors, que sabran optimitzar el bon ús d'aquests i totes les influències educatives de la formació del caràcter, que hauran d'estar sotmeses davall una bona direcció que respecte al jugador i possibiliti les condicions desitjables per al bon desenvolupament de l'activitat lúdica: «El juego corporal es un arte de inmenso influjo psico-físico para la formación del carácter; y tanto más eficaz cuanto la dirección pedagógica, respetando en justa medida la espontaneidad del jugador, sea más enérgica, y cuantas más condiciones de sociabilidad reúna el juego.»²⁸ L'elecció pedagògica d'aquests jocs haurà de complir els requisits que els jocs escollits siguin sintètics, rics en exigència i tinguen certa varietat; i com que no hi ha un joc que reunisca de manera completa tots aquestes condicions, s'haurà de programar una successió d'una sèrie de jocs amb la qual es pugui aconseguir els objectius desitjats.

La realitat del dia a dia de les escoles espanyoles dista molt d'oferir aquesta imatge dels xiquets jugant constantment durant l'horari escolar amb harmonia i auxili mutu i sense greus incidents, ja que, com que es juga malament, el joc perd totes les seues virtuts educatives. Això se solucionaria amb una bona direcció del mestre, totalment necessària per a extraure tot el profit als jocs corporals, ja que la situació de caos «no es culpa de ninguno de los juegos; es que á todos les falta en este caso la principal de sus condiciones pedagógicas, la dirección. Esta dirección corresponde al maestro, y la mejor manera que éste tiene de ejercerla es jugando él mismo».²⁹ Aquesta orientació requerirà respectar l'espontaneïtat del xiquet i un estudi previ de la complexitat dels seus jocs, per a arribar a la situació de comunió entre els jugadors. Tot això, possibilitat per un *tacte exquisit* per part del mestre, que sabrà mesurar el grau i direcció de les seues intervencions en el moment idoni i necessari.

Domingo Barnés tampoc no deixa passar l'oportunitat d'oferir la seua opinió respecte a això i té molt clara l'àmplia dimensió educativa d'aquestes activitats, perquè el joc té «un valor y un alcance mucho más amplios [...] hasta el punto de que, en realidad, cubre el problema entero de la educación», de manera que «es

28. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 149.

29. Ricardo RUBIO, «Los juegos corporales...», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 391 (1893), p. 149.

muy superior la parte en que el problema del juego supera y desborda el problema de la educación física que la parte que queda en él contenida».³⁰ També concedix un valor psicològic a l'activitat lúdica, perquè en adaptar-se a la naturalesa del xiquet, la «revela, l'enfortix i estimula». I és el millor mitjà per a conèixer les característiques del xiquet que juga, per a poder educar el seu desenvolupament, ja que en «el entusiasmo y en la espontaneidad con que se entrega a él el niño, pone éste de relieve las características de su espíritu, cuyo conocimiento tanto importa al encargado de dirigir su desenvolvimiento. En ninguna otra manifestación se expresa y se individualiza mejor el niño».³¹ Un element de diagnòstic, a manera de test o avaluació inicial, que permet una major adaptació del procés educatiu a les peculiaritats de l'alumne. Un joc que és necessari per al creixement del xiquet, perquè és l'exercici ideal per al desenvolupament de totes les facultats, l'activitat més natural i d'acord amb l'individu que puguem trobar, a causa de la llibertat i espontaneïtat que desenvolupa. El valor pedagògic del joc es complirà sempre que aquestes activitats reunisquen els criteris de proporcionar alegria i plaer; si no, no aconseguirem més que avorrir el xiquet i perdre aquesta virtualitat pedagògica, com ocorre amb els anomenats tradicionalment *jocs educatius*, tan obsessionats per l'aprenentatge de l'alumne que perden de vista la verdadera essència intrínseca que contenen els jocs. Respecte a això, Barnés es manifesta de la manera següent, relacionant el joc i l'educació amb els jocs educatius:

Si no debe decirse, con algunos optimistas, que toda la educación sea juego, si puede afirmarse que todo el juego es una educación. Pero, para que el juego sea educador, es menester que sea juego, es decir, que sea divertido realmente para el niño, que le proporcione placer y alegría. Ningún otro fin del juego podrá alcanzarse si no se logra ése fundamentalmente, y queriendo lograrlo todo, no lograremos nada sino aburrir al niño. Es el defecto de la mayor parte de los llamados juegos *educativos*. Suelen educar poco y no divertir nada.³²

Perquè els jocs complisquen amb el seu paper de ser divertits i espontanis, també és necessària la intervenció de l'adult. Aquest s'encarrega d'organitzar-los, actuant únicament quan siga estrictament necessari, de manera velada i pràcticament inapreciable. El més important en aquesta intervenció serà ensenyar als

30. Domingo BARNÉS, «La educación física y el juego», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 784 (1925), p. 199.

31. Domingo BARNÉS, «La educación física y el juego», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 784 (1925), p. 199.

32. Domingo BARNÉS, «La educación física y el juego», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 784 (1925), p. 200.

xiquets les normes i les lleis del joc, que s'han de complir independentment de les persones, i guardar la disciplina necessària, d'acord amb la solidaritat, lleialtat, generositat, etc.; és a dir, el desenvolupament d'uns comportaments i d'unes actituds. És, doncs, clau la intervenció del mestre, que «es más necesario en el patio de juegos que en la clase. Allí puede educar más y conocer mejor a los niños que en las aulas».³³

Ara ens agradaria concretar en què s'haurà de basar un programa d'educació física que atengui als criteris lúdics esmentats. Programa que inclourà les activitats físiques descrites, ja que cada una d'aquestes serà adequada per a desenvolupar una sèrie de facetes educatives determinades, atenent a les necessitats i a l'estat evolutiu d'aquell alumne que practica l'educació física. Així, haurà de fer ús de la gimnàstica sempre que es desitge la formació física sistematitzada i perfeccionista, encara que «por su carácter metódico, no es siempre atractiva, y deja poco espacio a la iniciativa individual».³⁴ Per això, hauran d'incorporar-se a més als programes d'educació física, el joc, que «es placentero y divertido, mas no puede graduarse ni aplicarse en igual proporción a todos los alumnos»³⁵ i, fins i tot, els esports, «deseables para los jóvenes, porque consienten la libertad de iniciativa y el máximo rendimiento de las energías individuales; pero requieren esfuerzos muy grandes, y por su especialización favorecen al desarrollo inarmónico del cuerpo».³⁶ Així, l'èxit educatiu s'aconseguirà a partir de l'aportació de totes i cada una d'aquestes activitats, sense ser exclusivistes, i aprofitant els avantatges i inconvenients de cada una. Un programa d'educació física racional haurà de disposar, seguint Romano Guerra, dels principis següents: la necessitat d'atendre que els espais adequats pel joc corporal siguin sempre a l'aire lliure; l'exclusió d'exercicis i d'activitats monòtones, avorrides i inútils; la necessitat d'una planificació que atenga als fins i d'una organització desitjada, així com l'ordre i la disciplina que han de regnar en aquestes activitats i que han de permetre al mateix temps el plaer, la llibertat i l'alegria necessaris per a aquells que les practiquen. Una educació física que, en proporcionar avantatges d'índole no sols físiques, sinó també morals i intel·lectuals, és apropiada per a totes les edats, com s'encarrega de recordar-nos Romero Brest:

33. Domingo BARNÉS, «La educación física y el juego», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 784 (1925), p. 201.

34. Romano GUERRA, «Las líneas generales de un método racional de educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 749 (1922), p. 248.

35. Romano GUERRA, «Las líneas generales de un método racional de educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 749 (1922), p. 248.

36. Romano GUERRA, «Las líneas generales de un método racional de educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 749 (1922), p. 248.

La verdadera finalidad de todas las actividades físicas, gimnásticas, deportivas, simples juegos, etcétera, no está en el acrecer de los músculos, en la mejora de las condiciones de salud o en los sentimientos de euforia que procuran aquellas actividades, sino más bien en la creación de un sentimiento espiritual, de una orientación del pensamiento por medio de la acción intensa y rica en efectos psíquicos de todas clases que posee la actividad física racional.³⁷

Educació física i activitat lúdica, que si contenen tantes virtuts educatives i són desitjables per a totes les edats, hauran de tindre cabuda també dins de la institució universitària, que se'n beneficiarà per mitjà d'una millor educació moral de la comunitat, així com de progressos en l'augment de la seua capacitat intel·lectual. Per això reclamaran a la universitat el «deber ineludible de acoger al juego y al deporte, orientarlos hacia las normas racionales que hagan de ellos un factor de acrecentamiento de la energía mental, y una ayuda para aclarar los conceptos de juicio, y de templar la voluntad, para aplicarla íntegra y eficazmente al trabajo intelectual».³⁸ Encara que, com podem suposar, si a les escoles costa vèncer la resistència a la seua implantació, és imaginable la dificultat de la inclusió en la institució universitària.

Per finalitzar, i seguint a Alejandro San Martín, recordarem una vegada més la primàcia que han d'ocupar els jocs corporals a l'educació, que no són uns mers passatemps, sinó que representen l'activitat més antiga i natural de la naturalesa humana, arribant a afirmar que «el juego corporal es una de las cosas más humanas de que disfruta el hombre; y este es el primer título de nobleza que debemos invocar cuando nos proponemos investir á la Pedagogía con el derecho de incorporar á sus métodos instructivos las expansiones atléticas».³⁹ Jocs corporals que contenen l'essència mateixa de l'ensenyança i fonament d'una adequada educació, ja que «el rasgo más nimio de un juego pueril entraña una provechosa enseñanza para la Pedagogía de todas las edades ya que la educación, como la higiene, á todas ellas alcanza».⁴⁰ Activitats lúdiques que, si responen a necessitats naturalment humanes, hauran d'emprar-se en tots els nivells educatius, edats i sexes, objectiu que perseguiran els institucionistes per estendre la seua acció formativa i ludicoesportiva a tota la població i impulsar així el canvi desitjat.

37. E. ROMERO BREST, «La educación física en la Universidad», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 802 (1927), p. 3.

38. E. ROMERO BREST, «La educación física en la Universidad», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 802 (1927), p. 8.

39. Alejandro SAN MARTÍN, «Notas sobre educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 396 (1893), p. 226.

40. Alejandro SAN MARTÍN, «Notas sobre educación física», *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, núm. 396 (1893), p. 227.